

מעלת ישראל ברמב"ם

(תגובה למאמרו של ר' אריה שטרן)*

בגיליון כה של 'צהרי חולק ר' אריה שטרן על הרב יונתן בלס והרב יוסף קלנר בסוגיית יחסו של הרמב"ם לסגולת ישראל. לעומת הרבנים קלנר ובלס האומרים שהרמב"ם הכיר בכך שיש סגולה מיוחדת לעם ישראל, טוען ר' אריה שטרן (עמ' 31) כי, המושג הזה כלל אינו קיים אצל הרמב"ם, ואינו יכול להיות קיים לפי תפיסתו הכוללת של הרמב"ם.

נראה שהמקור לטענותיו הוא ההבנה שפירושה של סגולה הוא תורשה גנטית המייחדת את עם ישראל במעלות מסוימות; ואם משמע מהרמב"ם שיש לגויים יכולות כמו לישראל, כגון בנבואה ובאפשרות להגיע לעולם הבא, הרי שאין הבדל מהותי בין יהודי לגוי. על פי זה צריך לומר שכל ההבדל בין יהודי לגוי הוא הבדל סביבתי בלבד.¹ נושא זה צריך בירור רחב, ואינני חושב שיש בדברים להלן כדי להקיף אותו, אבל אנסה להוסיף מעט לדיון. אציין שבכותרת השתמשתי במושג "מעלת ישראל" ולא "סגולת ישראל", כי נראה לי שמושג זה מתאים יותר להסבר דעת הרמב"ם בהבדל שבין ישראל לעמים.

א. ישראל שחטא

מקום מרכזי במאמרו של ר' אריה תופס הדיון סביב מעמדו ההלכתי של המומר. הכותב מציין שיש שיטה בגאונים הרואה במומר גוי לכל דבר?² הוא אינו יורש את קרוביו, אשתו אינה זקוקה לייבום וחליצה וכו'. לא כאן המקום לדון במקומה של שיטה זו בפסיקת ההלכה, אם היא מרכזית או שמא נדחתה לגמרי,³ אבל יש מקום לבחון את דעתו של הרמב"ם בסוגיה. בפסיקתו של הרמב"ם אנו מוצאים שלדעתו המומר הוא כישאל לכל דבר, קידושיו קידושין וגיטו גט (הלי אישות ד, טו), הוא זוקק לייבום (הלי ייבום וחליצה א, ו) ויורש את קרוביו (הלי נחלות ו, יב). הרי שלדעת הרמב"ם אף מומר נשאר בגדר ישראל, ולמעשה יוצא מדבריו שאין אפשרות לבן ישראל, אף כשהמיר דתו, לברוח משייכותו לעם ישראל.

* **הערת המערכת:** במאמר זה אנו מסיימים את הדיון הארוך על סגולת ישראל בשיטת הרמב"ם.

1. כמו שמכון הכותב בדבריו ביחס למידות שבהן מצטיין עם ישראל (שם, עמ' 32), ובתשובותיו לרב בלס (עמ' 33).

2. ואין זו שיטת כל הגאונים, ראה לדוגמה שיטת רב שרירא גאון בטור ובבית יוסף אה"ע סי' קנז.

3. יש לדון בראיית הכותב (הע' 24 במאמרו) מדעת הרמ"א באה"ע קנז, ד שלכאורה סמך על דעת הגאונים. הרמ"א פסק

זאת רק במציאות מאוד מסוימת (שלא ידעה שיש יבם מומר וכבר נישאת), ונראה שהסתמך גם על סברות נוספות שצירף כדי להתיר, עיי פתחי תשובה שם, ואכמ"ל.

אנו מוצאים במקומות נוספים בכתבי הרמב"ם שלדעתו ישראל, אף שחטא ואף שהרבה לחטוא, ישראל הוא. כך עולה מדברי הרמב"ם החריפים כנגד מי שמלמד קטגוריה על ישראל (איגרת השמד, אגרות הרמב"ם, ח"א עמ' לד-לו, מהדורת הרב שילת). ראיותיו על חומרת לימוד הקטגוריה הם מדורו של אליהו "היו כולם עבדי עבודה זרה ברצון, לבד שבעת אלפים איש" ומדורו של ישעיה ש"הרבו לחטוא... והיו בס עובדי עבודה זרה... והיו בס שופכי דמים... והיו כמו כן מחללי שם שמים... ובו מצוות ה' יתעלה". הרי שגם במצב רוחני כזה, ישראל שחטא ישראל הוא, ולא רק שלא פוקעת ממנו מעלת ישראל, אלא ש"נענשו גדולי הדור ועמודי עולם: משה ואליהו וישעיה ומלאכי השרת כשנשאו לדבר על קהל ישראל מעט דברים". אם לדעת הרמב"ם מומר ועובד עבודה זרה אינו בגדר ישראל, מה הבעיה בקטרוג עליהם, ומדוע שייענשו גדולי עולם על כך? הרמב"ם מלמדנו גם שחייב התורה לא סר מבן ישראל ומזרעו אף שהרבה לחטוא (איגרת תימן, אגרות הרמב"ם, מהדורת הרב שילת, ח"א עמ' קל⁴):

זאת התורה לא יימלט ממנה איש מבני יעקב לעולם, לא הוא ולא זרעו ולא זרע זרעו, ירצה או לא ירצה, אבל הוא נענש על מה שיבטל ממצוותיה ועל מה שיעבור מאזהרותיה. ולא יחשוב החושב אשר בעשותו העברות הגדולות לא יחשבו עליו הקטנות, ויתפקר מהן, אבל ירבעם בן נבט שחוק עצמות נענש על העגלים אשר חטא בהם והחטיא את ישראל, ונענש על ביטול עשית הסוכה בסוכות.

הרי שגם עובד עבודה זרה הוא בגדר ישראל החייב בכל מצוות התורה, ונענש אם ביטלן. אנו רואים שלדעת הרמב"ם, ישראל, אף שחטא בחמורים שבחטאים, ישראל הוא לכל דיניו. אם כך, לדעת הרמב"ם, השייכות לעם ישראל היא שייכות "גנטית"; שהרי אי אפשר להתנתק ממנה, ואין שום אפשרות לישראל לבחור שלא להיות בן ישראל עם כל המשמעויות התלויות בזה. אמנם נכון שלדעת הרמב"ם גר שווה במעמדו לבן ישראל מלידה (ע"י איגרת לר' עובדיה הגר, אגרות הרמב"ם מהדורת הרב שילת, ח"א עמ' רלג-רלה, בניגוד לדעת ריה"ל בכוזרי א, קטו), אך הדרך היא חד סטרית, ניתן להצטרף לישראל ולמעלתם, אך לא ניתן לעזוב. אם כך, דעת הרמב"ם היא שמעלת ישראל שייכת למי שנולד כיהודי ללא תלות במעשיו, ולמי שבחר "...להיכנס לברית ולהסתופף תחת כנפי השכינה ויקבל עליו עול תורה..." (הלי איסורי ביאה יג, ד), כי "משה רבינו לא הנחיל התורה והמצוות אלא לישראל, שנאמר 'מורשה קהלת יעקב', ולכל הרוצה להתגיייר משאר האומות..." (הלי מלכים ח, י), ואף הגר בנו של אברהם אבינו הוא: "שאברהם אב לנו ולכל הצדיקים הנלווים על ה' להלך בדרכיו" (איגרת לר' עובדיה הגר, עמ' רלה).

נראה שאפשר לומר בדעת הרמב"ם כך: מעלת ישראל נובעת מהשתייכות לעם ישראל, בין אם זו שייכות תורשתית (מי שנולד לאם יהודייה) ובין אם זו שייכות הנובעת מהבחירה (גר).

4. בדומה לכך באיגרת השמד עמ' נה.ס.

ב. כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא

לדעת ר' אריה שטרן, נקודה מרכזית המראה שבדעת הרמב"ם אין הפרש בין ישראל לגוי היא האפשרות לזכות בעולם הבא. המחבר מוכיח שלדעת הרמב"ם השכר הנצחי והטובה שאין אחריה טובה הוא העולם הבא (ה' תשובה פרקים ח-ט), ומכיוון שלדעת הרמב"ם אף גוי יכול לזכות בעולם הבא, הרי שאין הפרש בין ישראל לגוי. נראה שבעניין זה אפשר לצרף את דברי הכותב במאמרו (עמ' 36):

לדעת הרמב"ם עם ישראל קיבל את התורה כחוקה המאוזנת בתכלית. הליכה בדרך האמצע אינה מיוחדת לישראל אלא זו הדרך הנכונה לכל אחד. היתרון שיש לעם ישראל הוא בקבלת חוקה המאפשרת ליחיד סגולה לחיות ולהתפתח בצורה מאוזנת. התכלית אינה בעם כולו כי אם ביחידים ממנו, וכדבריו של בן זומא שאמר על כל ישראל שעלו לרגל: "ברוך שברא כל אלו לשרתני".

דבריו אלו מבוססים, כפי שהוא מציין, על הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות. המכנה המשותף של שני הנושאים הוא ההבנה, שעל מנת להגיע למדרגת השלמות, שסופה זכייה בעולם הבא, אין צורך להיות בן ישראל, אלא צריך להיות "איש חכם וטוב", איש שיצלחו בידו "החכמה והמעשה רצוני לומר ציור האמתות כמות שהן, והשגת כל מה שאפשר שישגהו האדם, ובימעשה: יושר המזג בדברים הטבעיים..." (הקדמה לפירוש המשניות, מהדורת הרב שילת, עמ' נז)⁵.

הבנה זו מתייחסת רק לצד אחד בדברי הרמב"ם; היא מביטה רק על כך שהרמב"ם סובר שגם גוי יכול לזכות לעולם הבא, ואינה מתבוננת על פסיקתו "שכל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" (ה' תשובה ג, ה). יותר מכך: בדברי הרמב"ם מתחדד ההבדל שבין ישראל ואומות העולם כי בישראל "הרשעים שעוונותיהן מרובים דנין אותן כפי חטאיהם ויש להן חלק לעולם הבא שכל ישראל יש להם חלק לעולם הבא אף על פי שחטאו", ואילו באומות "וכן חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא", הרי שבישראל גם החוטאים שלא הגיעו לשלמות במידות ובמושכלות זוכים לעולם הבא, ואילו באומות רק חסידי אומות העולם זוכים לכך. נראה שמשמעות הדבר היא שישראל זוכים למעלת השלמות לא רק מחמת עצמם, אלא גם מעצם היותם ישראל, ואילו בגויים זו מעלה אישית.

כעין זה אפשר להבין מדברי הרמב"ם (ה' תשובה ג, יד, ג-ד):

ומודיעין אותו (-את הבא להתגיר) שבעשיית מצוות אלו יזכה לחיי העולם הבא, ושאין שום צדיק גמור אלא בעל החכמה שעושה מצוות אלו ויודען. ואמרים לו, הוי יודע שהעולם הבא אינו צפון אלא לצדיקים, והם ישראל.

5. להשלמת התמונה נביא מדברי הכותב בעמ' 21 במאמר (עמ' 34): "הנחות היסוד שלנו היא שלמות האדם נובעת מעיסוק בתורה ובמצוות, ורק ישראל הצטוו בתורה ובמצוות, ומכאן שרק ישראל יכולים להגיע לשלמות, או לחילופין שנתנית תורה לישראל נובעת ממעלת ישראל... הרמב"ם חולק על הנחות היסוד האלו". בהמשך דברינו ננסה לבחון את עמדת הרמב"ם ביחס לאותן הנחות יסוד.

הרי שהעולם הבא צפון לכל ישראל על ידי עשיית המצוות, ולא רק ליחידים אנשי המעלה מישראל⁶, מה שאין כן באומות, שאצלן האדם צריך לצאת מגדר "כל אומות העולם" ולזכות בגדר "חסיד אומות העולם".

במקום נוסף בדברי הרמב"ם מבואר שהתורה מביאה כל אחד מישראל למדרגת העולם הבא ולא רק את יחידי הסגולה. הרמב"ם מבאר את היחס שבין הפרד"ס לנגלה; הנגלה "הוא לידע האסור והמוותר וכיוצא בהם משאר המצוות" (הלי' יסודי התורה ד, יג), ומפרש הרמב"ם:

אף על פי שדברים אלו דבר קטן קראו אותן חכמים, שהרי אמרו חכמים: דבר גדול מעשה מרכבה ודבר קטן הוויות דאבי ורבא, אף על פי כן ראויין הן להקדימן... שהם הטובה הגדולה שהשפיע הקב"ה ליישוב העולם הזה כדי לנחול חיי העולם הבא, ואפשר שידעם הכל קטן וגדול איש ואשה בעל לב רחב ובעל לב קצר.

הרי שהתורה, שאפשר שיִדע אותה "קטן וגדול איש ואשה בעל לב רחב ובעל לב קצר", מביאה את כולם - "קטן וגדול איש ואשה בעל לב רחב ובעל לב קצר" - לחיי העולם הבא. בישראל לא רק אנשי המעלה היחידים זוכים לעולם הבא, אלא אפילו קטנים, אפילו מי שדעתו קצרה, שבוודאי אינו מגיע למעלת השלמות השכלית, ויותר מכך: אפילו הוא חוטא, הוא בן העולם הבא. הרי שהדרך לשלמות שביטויה הוא בהגעה לחיי העולם הבא היא דרך השייכות בכל אחד מישראל ולא רק ביחידים, מה שאין כן באומות.

צריך עיון, כיצד יתיישבו דברים אלו עם דברי הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה, אך ברור בדברי הרמב"ם שכל אחד מישראל שייך לתכלית האחרונה, אף שאין הוא מיחידי הסגולה אנשי המעלה. בלשון אחרת: מעלתם של ישראל היא שכל אחד מהם, אפילו הוא חוטא, יכול להגיע אל התכלית האחרונה שהיא "הטובה שאין אחריה טובה". אמנם גם גוי יכול לזכות בעולם הבא, אך בישראל כל אחד מישראל זוכה לכך⁷, ואילו בגויים יזכו לכך רק יחידים.

6. התנאי לזכייה בעולם הבא לישראל הוא: "שבעשיית מצות אלו יזכה לחיי העולם הבא, ושאינן שום צדיק גמור אלא בעל החכמה שעושה מצוות אלו ויודעני". הרמב"ם לא מזכיר כאן את השלמות השכלית, אלא את עשיית המצוות וידיעתן.

7. אמנם הרמב"ם מונה שורה ארוכה של כאלו שאין להם חלק לעולם הבא; אולם הכלל היסודי הוא שכל ישראל, גם מי שהוא בגדר של רובו עבירות, יש להם חלק. נראה שאחד החילוקים היסודיים בין חוטאים שיש להם חלק ואלו שאין להם חלק הוא ההבדל בין חוטא הנלווה אל ה' ומאמין בעיקר הדת (ראה הלי' רוצח ושמירת הנפש יג, יד) לבין חוטא שמאס גם בזה.

ג. מהי מעלת ישראל?

בכל דברינו עד כה, עדיין לא הגדרנו מהי מעלת ישראל. כאמור, לדעת הרמב"ם ישראל שחטא ישראל הוא, וכל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, אך במה נתייחדו ישראל מהאומות? הרמב"ם מגדיר במקומות רבים שנתנית תורה לישראל היא המייחדת אותם מהאומות. וכך הוא אומר באיגרת תימן (אגרות הרמב"ם, מהדורת הרב שילת, ח"א עמ' קיח):

תורת ה' האמיתית הנתונה לנו על ידי אדון כל הנביאים הראשונים והאחרונים, אשר הבדילנו ה' בה מכל בני העולם... ייחדנו במצוותיה וחוקיה, ונגלתה מעלתנו על זולתנו בסדריה וענייניה. הרי שייחוד ישראל מהאומות הוא קבלת התורה⁸. בחירה זו היא לא בכל זרעם של אברהם ויצחק, אלא רק בבני יעקב: "שמעלת הדת היעודה לאברהם... התייחדה ביצחק, ואחר כך ביעקב מזרע יצחק" (שם עמ' קלד). מתוך שבחר ה' בזרע אברהם לנחלה נתן להם את תורתו:

ומאהבת ה' אותנו ומשמרו את השבועה לאברהם אבינו עשה משה רבינו רבן של כל הנביאים ושלחו, כיון שנתבא משה רבינו ובחר ה' ישראל לנחלה הכתירן במצוות והודיעם דרך עבודתו...

(הלי' עבודת כוכבים א, ג)

נתינת התורה היא לעם ישראל, דהיינו למי שנולד כבן לאומה זו ולכל הבוחר להצטרף אליה: משה רבינו לא הנחיל התורה והמצוות אלא לישראל... ולכל הרוצה להתגייר משאר האומות.

(הלי' מלכים ת, י)

איש מישראל אינו יכול לסלק עצמו מחיוב התורה. ואף שחטא הוא וזרעו, "זאת התורה לא ימלט ממנה איש מבני יעקב לעולם, לא הוא ולא זרעו ולא זרע זרעו, ירצה או לא ירצה" (איגרת תימן, שם, עמ' קל). אחר שניתנה תורה לעם ישראל הרי ש"בשלושה כתרים נכתרו ישראל... כתר תורה עומד ומונח לכל ישראל" (הלי' תלמוד תורה ג, א).

אנו רואים אפוא, שנתנית התורה מבדילה את ישראל מן העמים, ונותנת להם את מעלתם. נתינת התורה היא בחירה בעם ישראל כזרע אברהם יצחק ויעקב, ואינה בחירה בכל פרט מפני מעלתו האישית. מגמתם של האבות הייתה "כי תכלית כוונתם כל ימי חייהם להמציא אומה שתדע הא-לוה ותעבדהו... כי כוונת כל השתדלותם הייתה לפרסם יחוד השם בעולם ולהישיר בני אדם לאהבתו" (מו"נ ח"ג פרק נא). משה, ממשכים של האבות, נשלח על מנת "לתתנו ממלכת כהנים וגוי קדוש בידיעתו יתברך... ולהנתן לעבודתו" (שם פרק לב), ומתוך כך ישראל הם "ממלכת כהנים וגוי קדוש ובתוכם ה'" (שם ח"ב פרק לה).

8. אמנם מהמשך דברי הרמב"ם אפשר להבין שבחירת ישראל אינה בחירה שבטבע העולם, אלא בחירה הנובעת ממעשי האבות, ואילו הם לא היו בוחרים בדרך הטוב אלא אנשים אחרים הרי שאומה אחרת הייתה זוכה במעלה זו. וכך הוא כותב: "ולא היה זה (- נתינת התורה לישראל) בעבור שהיינו ראוים אליו, רק מחסדי ה' עלינו, בגלל מה שקדם לאבותינו מידיעתו ועבודתו". אולם אין זה נוגע לדיונינו, כי אנו דנים במעלת ישראל על האומות כפי המציאות הקיימת. אמנם יש מקום לדון גם בדעת הרמב"ם בעניין זה, אם בחירת ה' בישראל היא חלק מטבע הבריאה מעיקרה, או מציאות הנובעת מכך ששאר האומות קלקלו את דרכם. בעניין זה עיי' גם מו"נ ח"ב פרק כה, שם משמע שמתוך האמונה שהעולם מחודש אין מקום לשאלה למה ניתנה התורה לישראל ולא לאומה אחרת.

כל פרט מעם ישראל, וכן גוי הבוחר להסתופף תחת כנפי השכינה, שאף הוא בשם ישראל יכונה - הרי הוא מחויב לייעוד זה ולמגמה זו, ונתינת התורה היא הדרך המביאה את ישראל למילוי ייעוד זה. כל זה יוצר את מעלתם של ישראל על האומות, ומתוך כך את מעלתו של כל פרט השייך לעם ישראל, בין אם שייכותו היא גנטית, שנולד כחלק מעם ישראל, ובין אם הוא בחר להצטרף לעם ישראל ולהתגייר. גם מי שבחר להתכחש לחיובו ולייעודו אינו יכול לעשות זאת, כי מעלה זו מוטבעת בו, ולכן אף שחטא הוא וזרעו זרעו הוא עדיין מחויב לייעודו, וייענש אם ימשיך לחטוא בחטא קטן או גדול. גם מי ששייכותו רופפת: הוא רק נלווה על עיקר הדת אף שהוא רשע שרוב מעשיו הם עברות, הרי הוא בן לעם ישראל ובן העולם הבא. הרי שהנחת היסוד של הרמבי"ם היא שישראל ככלל הם בעלי מעלה אחרת על האומות, מעלה הנובעת מבחירת ה' בהם בנתינת התורה ובתפקידם המיוחד, ובזה שייכים כל ישראל קטן וגדול, ומתוך כך כל ישראל הם בני העולם הבא.

